

**RELATIEVORMING IN NEDERLAND:
OP WEG NAAR EXPLICIETE RELATIES...EN VERDER?**

A.J.P.M. van der Avort

Sedert 25 jaar is het aantal mensen dat in hun intieme relatie een standaardpatroon vertoont, duidelijk afgenomen. Er is een nieuw model voor partner-relaties in opkomst, waarin weinig vaste normen en voorschriften aanwezig zijn. In dit model staan zelfstandigheid, machtsgelijkheid en persoonlijke intimiteit voorop. De relatie krijgt gestalte via onderhandeling en overleg. De keerzijde van zo'n expliciete relatie is de benodigde inspanning om afspraken te maken en regelingen te treffen: het is een "gulzig" soort relatie. Het slokt veel menselijke energie op. Het laat partners veel vrijheid, doch vraagt ook een grote communicatieve investering van hen. Momenteel wordt dit relatiemodel vooral onder mensen met een goede maatschappelijke positie aangetroffen. Of het zich in de toekomst onder de hele bevolking zal verspreiden, hangt onder meer af van een verbeterde positie voor vrouwen, van de mogelijkheden om werk en ouderschap te combineren, van de modernisering van de institutie huwelijk én van een geleidelijke routinisering en standaardisering van het onderhandelen in een intieme relatie.

1. De afbrokkeling van de standaardlevensloop en het standaardrelatiemodel

Nog niet zo lang geleden zag de levensloop van de meeste Nederlandse mannen en vrouwen er tamelijk eenvormig uit. Tot hun twintigste à vijfentwintigste jaar wonen zij thuis bij hun ouders; dan wordt er getrouwd en na een of twee jaar volgen er kinderen, meestal twee à drie, soms meer; de vrouw werkt tot haar huwelijk, in uitzonderlijke gevallen tot de komst van het eerste kind; de man is de kostwinner, hij vervult zijn arbeidsplicht tot aan zijn vijfenzestigste jaar, waarna hij met pensioen gaat om samen met zijn vrouw (de kinderen zijn inmiddels het huis uit) van een welverdiende oude dag te genieten. Dit was het dominante beeld, hoewel er natuurlijk altijd uitzonderingen op de regel waren. Deze standaardlevensloop werd bovendien geschaagd door een set vanzelfsprekende idealen, verwachtingen en normen, dat wil zeggen: door een standaardrelatiemodel. In grove trekken geschetst omvat dit de exclusieve legitimiteit van de huwelijksrelatie en de gezinsvorming, het ideaal van de eenheid van man en vrouw, de onverbreekbaarheid van de huwelijksband, de vanzelfsprekende koppelingen tussen voortplanting, seksualiteit en huwelijk, de strikte scheiding van rollen en taken van man en vrouw, de verinnerlijking van het gevoelsleven en de verdringing van de seksuele lustbeleving.

Op 30 november 1987 werd door de stichting Huwelijk/relaties, Ouderschap, Zwangerschap (H.O.Z.) in samenwerking met het N.I.D.I. een studiedag over relatievorming in Nederland georganiseerd. De bedoeling was om een aantal resultaten bekend te maken van het Onderzoek Relatievorming in Nederland (ORIN) en om over een aantal thema's te discussiëren, in de hoop dat dit zou kunnen leiden tot de onderscheiding van "wenselijkheden waarvan de realisering zou moeten worden bevorderd", zoals in de uitnodiging stond. Een van de meest sprekende resultaten mag genoemd worden dat de eenvormigheid die uit het bovenstaande beeld sprak, voor een groot deel is verdwenen. De standaardlevensloop die ik zojuist beschreef wordt nog maar door ongeveer de helft van de mensen gevolgd; de verwachting is dat dit in de nabije toekomst verder zal dalen naar ongeveer 40% (H.O.Z. Bulletin, nr. 56, 22 december 1987). Sommigen zien permanent af van een huwelijk, anderen trouwen wel, maar krijgen geen kinderen, weer anderen krijgen te maken met een voortijdige

huwelijksontbinding door echtscheiding. Velen (volwassenen én kinderen) leven gedurende een bepaalde periode van hun leven buiten het verband van een traditioneel gezin. Bovendien wordt steeds vaker afgeweken van het patroon van de scheiding van taken en rollen; steeds meer vrouwen blijven beroepsmatig actief. Ook de opvattingen over huwelijk en gezinsvorming zijn aan het veranderen, zo blijkt uit verschillende onderzoeken, evenals de ideeën over de meest gewenste inrichting van intieme relaties (van der Avort, 1987: h.1).

Dit alles suggereert sterk dat er een ander relatiemodel in opkomst is, dat gevoed wordt door geheel andere idealen dan het hiervoor aangeduide burgerlijke model. Daarover gaat deze bijdrage. Ik stel me de vraag wat de voornaamste kenmerken zijn van het te verwachten nieuwe relatiemodel, welke gevolgen het heeft voor de verhouding tussen de partners en welke verspreiding dit model in de nabije toekomst zal kennen onder de bevolking. Tenslotte zal ik proberen enkele parallellen te trekken tussen de opkomst van het nieuwe relatiemodel en de maatschappelijke ontwikkeling als geheel.

2. Aan de oppervlakte: binding of vrijheid

De meeste publikaties over veranderingen in intieme relaties handelen over de verschuivingen die zouden zijn opgetreden in de mate waarin partners aan elkaar gebonden wensen te zijn, dan wel de mate waarin zij vrijheid ten opzichte van elkaar wensen te behouden. Sterk vertegenwoordigd zijn studies naar de beperkte bewegingsruimte in het traditionele huwelijksmodel, vooral voor de vrouw. Onder algemene noemers als liberalisering, pluriformiteit als leidend beginsel, individuatie, informalisering, emancipatie of democratisering worden het streven naar meer individuele vrijheid in de primaire levenssfeer en de roep om zelfontplooiing samengevat. In de feministische literatuur worden de problemen en fricties van de gebondenheid in de verstarde huwelijksverhoudingen aan de kaak gesteld. Ook zijn er heel wat publikaties verschenen die extreme gevolgen van het vrijheidsstreven ter discussie stellen: narcisme, immoralisme, hyperindividualisatie. Volgens deze studies wordt het levensgeluk in de moderne samenleving bedreigd door een tekort aan zinvolle bindingen, heerst er vrijblijvendheid en wordt het steeds moeilijker om verantwoordelijkheid te dragen of verplichtingen aan te gaan. Maar ook in gematigde studies, waarin de relatie

tussen binding en vrijheid genuanceerd wordt gezien, worden uiteenzettingen aangetroffen over de problematische verhouding tussen beide, in de primaire levenssfeer en ook elders (1). Kennelijk vormt de verhouding van binding en vrijheid in intieme relaties momenteel een belangrijk maatschappelijk probleem. Om meer zicht te krijgen op de doorwerking hiervan in concrete aspecten van een intieme relatie heb ik enkele jaren geleden een exploratief onderzoek uitgevoerd onder een niet-representatieve steekproef van 50 gehuwde en samenwonende paren (2). Doel was het voorkomen van bepaalde relatiepatronen en inrichtingsstijlen binnen een intieme relatie op het spoor te komen, met name die welke afwijken van het traditionele burgerlijke relatiemodel. Ik heb getracht mij een genuanceerd en zo volledig mogelijk beeld te vormen van een aantal relaties. Dat leidde tot de onderscheiding van een drietal relatie-typen, waarvan ik er in dit verband echter slechts één expliciet bespreek, vanwege het belang hiervan voor een beter inzicht in het veranderingsproces. Dit relatie-type heb ik het partnerschap-type genoemd. Hoe specifiek de eigenschappen van dit type wellicht ook mogen zijn, het wijst wel degelijk op een aantal algemene patronen of centrale verschijnselen die volstrekt in lijn liggen met andere onderzoekingen. Voordeel van dit onderzoek is echter dat het probeerde de diepte in te gaan om een beter inzicht in de onderliggende mechanismen van het functioneren van hedendaagse intieme relaties te verkrijgen.

De kenmerken van dit type vormen een uitstekende illustratie van de manier waarop de problematiek van binding en vrijheid in hedendaagse relaties tot uitdrukking komt. Het wijkt sterk van het burgerlijke model af, omdat het de vanzelfsprekende nadruk op gezinseenheid en paarvorming mist, die voor dit model zo kenmerkend zijn. Twee basisoriëntaties staan in het partnerschap-type centraal: behoud van individualiteit en kameraadschappelijkheid. Het eerstgenoemde betekent dat voortdurend aandacht wordt gevraagd voor het reserveren van ruimte voor individuele denkwijzen, voor eigen activiteiten en voor afzondering van strikt persoonlijke aangelegenheden. Het is de concretisering van de behoefte aan autonomie, privacy en zelfontplooiing (Langeveld, 1985: 12). Meestal wordt het uitgedrukt in termen als vrijheid behouden, elkaar ruimte laten, een eigen leven kunnen leiden, zelfstandigheid en onafhankelijkheid behouden, elkaar niet (wezenlijk) veranderen. Met kameraadschappelijkheid wordt het bindende element uitgedrukt in de relatie: het verwijst naar termen als vertrouwen in elkaar, vriendschap,

op iemand terug kunnen vallen, begrip voor elkaar, op elkaar ingespeeld zijn, iemand hebben die achter je staat. Kameraadschappelijkheid is het solidariserende principe in de relatie. De combinatie van deze twee basisoriëntaties, individualiteit en kameraadschappelijkheid, is niet probleemloos, ze liggen niet in elkaars verlengde, maar leveren vaak conflicterende wensen op. Dat vraagt een afweging die in dit relatie-type bijvoorbeeld tot uitdrukking komt in de wederzijdse afhankelijkheid, waarbij men een midden wenst te vinden tussen "alles samen doen en delen" en "helemaal je eigen leven leiden". Welke nuancerings worden aangebracht om dit te bereiken, blijkt duidelijk uit de getroffen financiële regelingen, de bezitsverhoudingen, de vrijetijdsbesteding, met name de tijd die beiden afzonderlijk met vrienden doorbrengen, en verder ook uit de besluitvormingspatronen. Telkens komt naar voren dat het 'commitment' tot de relatie in dit type groot is, maar wel zijn grenzen kent. De onderlinge band mag niet benauwend worden of verstikkend werken op de eigen mogelijkheden en ontplooiing. Daarom wordt er veel waarde gehecht aan een open relatie, dat wil zeggen: de scheidslijnen tussen de relatie en andere persoonlijke contacten daarbuiten zijn poreus en beide sferen lopen in elkaar over. Het partnerschap-type is weliswaar veelomvattend, maar laat beide partners niettemin aanzienlijke individuele ruimte. In sommige opzichten is deze ruimte duidelijk afgebakend, in andere veel diffuser. Wil een dergelijke formule werken, dan is machtsevenwicht een noodzakelijke voorwaarde. Het is dan ook niet verwonderlijk dat aan evenwicht in de rollen en taken van man en vrouw veel aandacht wordt besteed. Gelijke rechten en mogelijkheden voor beide partners wordt als vanzelfsprekend aanvaard en er bestaat een uitgebreide perceptie van factoren die hiervoor bevorderend of juist belemmerend werken. Veel nadruk wordt gelegd op een eigen beroepsuitoefening door beiden, alsmede op financiële onafhankelijkheid. Een uitgebreide communicatie is een onontbeerlijke eis in dit type. In dit verband is van groot belang dat het partnerschap-type niet gebaseerd is op vanzelfsprekende, vastliggende waarden en normen, maar via overleg en onderhandeling tussen de partners groeit, met inachtneming van beider wensen, behoeften, vaardigheden en eigenschappen. Men moet uitdrukkelijk met elkaar afspraken maken en regelingen treffen. In een dergelijke relatie staat niets bij voorbaat vast: welke mate van binding men in de relatie wenst en welke mate van vrijheid wordt door de partners zélf bepaald.

In het partnerschap-type worden voortdurend grenzen gesteld aan de onderlinge betrokkenheid, zo lijkt het. Men zondert een aantal domeinen af als een strikt persoonlijke levensruimte; men bewaakt de intensiteit van de onderlinge band om te voorkomen dat men teveel in de relatie opgaat; men is naar buiten gericht op persoonlijke en sociale contacten ter vervulling van behoeften waaraan de relatie onvoldoende tegemoet komt. Er bestaat dus een duidelijke conceptie van de eindigheid van het 'commitment' tot de relatie. De relatie kan slechts tot op zekere hoogte beslag leggen op ieders loyaliteit en persoonlijkheid. Anders gezegd: men neigt ertoe de persoonlijke investering aan een bepaalde limiet te koppelen. Men zou dit vrijblijvendheid kunnen noemen, maar dat is het in werkelijkheid allerminst, zoals direct duidelijk zal worden. Slechts in schijn vertoont het partnerschap-type een geringere graad van betrokkenheid dan het traditionele burgerlijke huwelijksmodel.

3. De gulzigheid van expliciete relaties

Waar het om gaat is dat de problematiek van de verhouding tussen binding en vrijheid niet de kern is van de verandering die partnerrelaties doormaken. De kern van de zaak is de afbrokkeling van de vanzelfsprekendheid van het burgerlijke huwelijksmodel, dat wil zeggen: niet zozeer is van belang dat hierin absolute loyaliteit van de partners verlangd wordt, maar het feit dat dit door de partners zonder enige twijfel aanvaard wordt. De structuur van het burgerlijke huwelijksmodel dat in de eerste helft van deze eeuw onze relatiecultuur domineerde, is sterk voorgegeven, gestandaardiseerd en volstrekt vanzelfsprekend. De gehuldigde idealen, opvattingen en normen maken deel uit van een geïnternaliseerd stelsel waarover niet wordt gereflecteerd en dat geheel tot gewoonte is geworden. De eenvormigheid waarover ik eerder sprak, is geobjectiveerd en geroutiniseerd. Kenmerkend voor het partnerschap-type is daarentegen dat de geijkte verhoudingen tussen binding en vrijheid ter discussie worden gesteld, ontdaan worden van hun onbetwijfeld karakter. Dit relatie-type kent geen hechte institutionele basis, waarop partners automatisch kunnen terugvallen. Integendeel, de gewenste verhouding tussen binding en vrijheid is niet voorgegeven; de grenzen die getrokken worden ten aanzien van de onderlinge betrokkenheid, staan niet bij voorbaat vast, zijn nimmer toegesplitst op alle mogelijke situaties en evenmin voor elk

paar gelijk. Het concrete fundament waarop de relatie gebaseerd zal zijn, moet door de partners zélf gelegd worden. Daarbij kan men zich meestal slechts beroepen op persoonlijke motieven, behoeften, eigenschappen en vaardigheden. De belangrijkste ingrediënten van de structuur van hun relatie komen uit henzelf voort. Met andere woorden: het partnerschap-type is een expliciet relatie-type (van der Avort, 1987: 251-270). Hierin ligt ook de meer algemene betekenis ervan besloten.

Zo'n soort relatie laat absoluut geen vrijblijvende opstelling van partners toe. Immers, de keerzijde van de afwezigheid van vaste normen en kaders, waardoor weliswaar veel vrijheid wordt geboden, is de noodzaak om zélf tot een zekere structurering van de relatie te komen. Wanneer standaardisering ontbreekt zal men zelf uitdrukkelijk moeten regelen. Dit is niet probleemloos, want de wensen en behoeften van de partners zijn niet gelijk en zullen dus op elkaar afgestemd moeten worden, hetgeen lang niet altijd zonder beperkingen mogelijk is. Zeker in het licht van het gelijktijdige streven naar een kameraadschappelijke verhouding wordt dit urgent. Zo moet worden bepaald welke domeinen men tot de relatie rekent en welke uitsluitend onder ieders individuele verantwoordelijkheid vallen. De intensiteit van de onderlinge band en de grenzen aan de inzet voor de relatie liggen evenmin bij voorbaat, noch voor altijd vast en er bestaan geen universele criteria voor. Dit stelt zware eisen aan het beoordelings- en invoelingsvermogen van beide partners. De gewenste band wordt doorgaans gerelateerd aan de intimiteitsmoraal: er moet achterhaald worden wat men als mens met verschillende eigenschappen en vaardigheden voor elkaar kan betekenen. Uiterlijke tekenen van binding of formele verhoudingen worden ongeschikt geacht om de onderlinge band uit te drukken. Domeinafbakening en grensbewaking keren bovendien telkens terug, zolang de relatie voortduurt. We zien dit bijvoorbeeld in de afbakening naar buiten toe; de contacten met individuele vrienden. In het partnerschap-type wenst men de scheidslijnen tussen de relatie en de buitenwereld niet scherp te trekken. Bepaalde intimiteitsbehoeften kunnen ook buiten de twee-relatie tot hun recht komen, zo luidt de opvatting. En inderdaad bezit elk van beiden afzonderlijk een aantal externe contacten die klaarblijkelijk wezenlijk zijn. Maar het probleem schuilt in de integratie van deze contacten met de relatie: de loyaliteitsclaims die voortvloeien uit die contacten én uit de relatie moeten met elkaar in overeenstemming worden gebracht en op elkaar afgestemd. Daarbij kan niet worden teruggevallen op vaste

standaarden, hetgeen zich ook slecht zou verdragen met het uitgangspunt dat ieder op basis van persoonlijke behoeften zijn eigen vriendenkring vormt. Openheid naar buiten en een intieme kameraadschappelijke relatie kunnen gemakkelijk op gespannen voet met elkaar komen staan.

Aldus blijkt niet zozeer de mate van betrokkenheid in het partnerschap-type verschillend ten opzichte van het burgerlijke huwelijksmodel, maar de aard ervan. In het partnerschap-type toont men zijn betrokkenheid bij de relatie via de investering die nodig is om dit "constructie-werk" te volbrengen. Wanneer een relatie wordt aangegaan, is de structuur nog diffuus en kan men zich slechts beroepen op een aantal algemene uitgangspunten en ideeën die hoogstens een breed kader definiëren. Het ontbreken van een concrete institutionele basis dwingt tot reflectie over de relatie en tot bewustwording van mogelijke patronen en hun gevolgen. De legitimiteit van zo'n constructie staat of valt met de overeenstemming die partners kunnen bereiken. Dit vereist niet slechts een uitgebreide communicatie, maar vooral opeenvolgende onderhandelingsprocessen (van der Avort, 1987: 278-282). Het volle gewicht van de inspanning komt te liggen op de procedures waardoor de relatie wordt geconstrueerd en naar de inzichten van beide partners gemodelleerd. De dwang tot onderhandeling vormt het grootste verschil met het burgerlijke relatiemodel. Deze strekt zich ook uit tot de eisen van onderhandelingsprocedures zelf: een grote zorgvuldigheid, de eis van onderling overleg, het bereiken van een bepaalde overeenstemming, intomen van agressie en zelfverheffing, rationele argumentatie in combinatie met een juiste dosering van emotionaliteit, het onderdrukken van rivaliteit, de intimiteitseis, afzien van eenzijdige machtsuitoefening en de eis van gelijke behandeling en machtsevenwicht, enzovoorts. De eisen die het onderhandelen zelf stelt vormen een zware opgave, waartoe men niet automatisch voldoende is toegerust. Bovendien kunnen verschillen in status en sociale positie ongewenste verschillen in de onderhandelingsvaardigheden bewerkstelligen.

4. Een nieuw soort relatie in opkomst: het onderhandelingsmodel

Wanneer wordt gesteld dat de geschiedenis van de primaire levenssfeer wordt gekenmerkt door een voortgaande onderstroom van individualisering (Weeda, 1982: 11), dan is dat even waar als oppervlakkig. Niet het proces waardoor mensen in de loop van

deze eeuw steeds meer waarde zijn gaan hechten aan autonomie, privacy en ontwikkeling van eigen vermogens en hieraan tevens meer voorrang zijn gaan verlenen, dient centraal te staan, maar de consequenties van het proces voor de aard van hedendaagse en toekomstige relaties. Individualisering is op zichzelf een ontoereikende basis voor een grondige analyse van of toekomstvisie op partner-relaties. Het vermag slechts weinig inzicht bieden in de aard van relaties en in sommige opzichten geeft het gemakkelijk aanleiding tot een misleidend beeld van de verdere ontwikkelingen. In het voorafgaande heb ik het proces van explicitering aangegrepen om het karakter van het partnerschap-type te doorgronden. Op deze lijn ga ik nu door om de contouren van een nieuw relatie-model te schetsen dat momenteel in opkomst is en waarvan het partnerschap-type dat ik heb gevonden, een specificatie is. Met andere woorden: dit type relatie kan men beschouwen als een voorbeeldige representant van veranderingen rond de primaire levenssfeer in de afgelopen twintig jaar, die door velen gesignaleerd worden. In navolging van Langeveld, wier studie "Binding in vrijheid" in meerdere opzichten een inspiratiebron geweest is, noem ik dit het onderhandelingsmodel (Langeveld, 1985: 21-23). Ik verlaat hiermee de strikte grenzen van mijn eigen onderzoek en tracht een beeld van de ontwikkelingen te schetsen, gebruikmakend van de resultaten van andere onderzoekingen op het terrein van de primaire levenssfeer (3) in combinatie met de inzichten uit mijn exploratie van hedendaagse relatie-typen. Ik stel mijzelf de vraag welke betekenis deze inzichten kunnen hebben voor een beter begrip van de kern van de ontwikkelingen die zich in de afgelopen vijftwintig jaar rond primaire relaties hebben voorgedaan.

Het zal geen verbazing meer wekken dat in het onderhandelingsmodel niet zozeer de toename van de roep om vrijheid en individuele ontplooiing centraal gesteld moet worden, maar vooral het feit dat het een expliciet karakter heeft. Mensen gaan reflecteren over aspecten van hun relatie die voorheen vanzelfsprekend waren en worden zich bewust van de structuur van hun relaties en van de gedragsregulering erin. Dat is de beweging die schuilgaat achter de afnemende huwelijksintensiteit, de emancipatie van alternatieve leefvormen (Van den Akker, 1982: 47), de afbrokkeling van het traditionele patroon van rollenscheiding en de verschuiving van paareenheid naar individuele vrijheid en ontplooiing. Hoe dit ook concreet uitwerkt, zeker is dat in expliciete relaties de eisen en voorschriften van de communicatie

en de onderhandeling overheersen, terwijl er een verruiming optreedt in de mogelijke uitkomsten: de afspraken, regelingen, verhoudingen en patronen. Explicitering in intieme relaties leidt onvermijdelijk tot de opkomst van onderhandelingsrelaties, omdat het fundament van een intieme relatie dan steeds minder stilzwijgend wordt gelegd en er steeds meer bewuste stappen nodig zijn om een relatie in goede banen te leiden. Partners moeten met elkaar in de slag om hun onderlinge verhoudingen uitdrukkelijk te regelen, hun posities af te bakenen en hun gedrag op elkaar af te stemmen. Het is een proces van institutionele verandering, waarbij steeds nadrukkelijker een normenstelsel en een moraal ontstaan die niet concrete verhoudingen vastleggen, maar procedures ter bepaling van de verhoudingen. Dit is een ontwikkeling van "toestandnormering" naar "procesnormering". Het gaat gepaard met een verder uitbreidend geheel van eisen, voorschriften en restricties voor de onderlinge communicatie en onderhandeling. Het nieuwe normenstelsel laat een grote variatie aan concrete gedragsuitingen toe, maar regelt steeds strikter het proces waarlangs relaties gestalte krijgen (De Swaan, 1983: 99-105). Het aantal vrijheidsgraden voor het concrete gedrag neemt dus toe; in het onderhandelingsmodel staan op voorhand veel opties en keuzes open om de relatie in te richten. Het handelen wordt slechts begeleid door enkele algemene richtinggevende relatie-idealen, zoals het streven naar autonomie en zelfontplooiing, de verwachting van onderlinge intimiteit als basis voor de relatie, of de eis van rolegaliteit en machtsevenwicht. Deze idealen formuleren een algemeen normatief kader waarbinnen veel ruimte voor persoonlijke invulling blijft bestaan, partners afspraken kunnen maken en regelingen treffen naar eigen inzicht en behoeften, zolang tenminste is voldaan aan de eisen van de onderhandeling.

5. De verspreiding van het onderhandelingsmodel

Langeveld is uitgesproken sceptisch over de waarschijnlijkheid dat het onderhandelingsmodel zich snel zal verspreiden en gemeengoed zal worden. Zij baseert zich hierbij op het feit dat in dit model de kern van de man-vrouw relatie beroerd wordt, hetgeen volgens haar op aanzienlijke weerstand zal stuiten (Langeveld, 1985: 32). Op de toekomst ga ik dadelijk in, wat het heden betreft: geconstateerd moet worden dat momenteel, ondanks de verschuivingen die rond allerlei afzonderlijke as-

pecten van relaties hebben plaatsgevonden, nog slechts een kleine minderheid van de bevolking zijn relaties inricht volgens het onderhandelingsmodel. Ideeën over andersoortige relaties zijn meer aanvaard dan de praktijk, hoewel dat zeker een belangwekkend beginstadium van explicitering is. Zoals Komter in haar proefschrift aantoonde, zijn inzicht in hoe het anders kan en kennis van de wijzen waarop mensen, die in dezelfde situatie verkeren het anders doen, voorwaarden om een schijnbare onveranderbaarheid van de eigen verhoudingen te doorbreken en de legitimerende werking van onzichtbare machtsmechanismen aan te tasten (Komter, 1985).

Wat momenteel vooral opvalt, is de differentiële ontwikkeling in sociale milieus (van der Avoort, 1987: 293-296). Naar het zich laat aanzien verspreidt het onderhandelingsmodel zich momenteel hoofdzakelijk in de hogere sociale lagen van de bevolking, die vanwege een betere sociale positie adequater zijn toegerust en over meer bronnen beschikken. In deze groepen heeft men bovendien beter kunnen leren om afstand te nemen van de werkelijkheid waarin men zich bevindt. Met name onder hoogopgeleiden is deze neiging tot reflectie tegenwoordig sterk ontwikkeld. Het gaat gepaard met een groter verbaliserend vermogen, meer communicatieve vaardigheden en meer inzicht in structuren en ontwikkelingen in de samenleving. In de hogere sociale lagen verkeert men in een situatie waarin gemakkelijk houdingen en vaardigheden tot ontwikkeling komen die van groot belang zijn voor verwerking van nieuwe relationele denkbeelden en vormen. Sociaal, emotioneel en materieel ontbeert men daarentegen in de lagere sociale milieus vaak de opties die voor hogere groepen open staan. Zo bezien kan de "keuze" voor het burgerlijke relatiemodel voortvloeien uit zelfbescherming of onmacht om de gebaande paden te verlaten. Structurele én culturele belemmeringen maken in een subtiel samenspel veranderingen op relationeel gebied voor de lagere maatschappelijke groepen moeilijk en moeizaam.

Een belangrijke voorwaarde voor een verdere verspreiding van het onderhandelingsmodel is het emotionele en materiële machts-evenwicht tussen de partners. Alleen dan is een goed verloop van het onderhandelingsproces mogelijk. Dit machts-evenwicht is weer vooral afhankelijk van gelijkheid in opleidingsniveau en in maatschappelijke positie, met name via arbeidsparticipatie. Hier ligt de reden voor Langeveld's pessimisme over de kansen van het onderhandelingsmodel (Langeveld, 1985: 32). Veel

vrouwen zijn immers nog steeds emotioneel, sociaal en materieel afhankelijk van hun echtgenoten, en hoewel de gemiddelde opleidingsgraad van vrouwen reeds sterk is gestegen, op het vlak van haar kansen op de arbeidsmarkt is de achterstand nog groot. Dit geldt in het bijzonder voor vrouwen uit de lagere sociale milieus. Juist hier is de uitgangspositie van mannen voor het onderhandelingsproces veel gunstiger dan die van vrouwen; en hebben mannen meer gelegenheid onderhandelingsvaardigheden te verwerven. Een snellere toename van relaties ingericht volgens het onderhandelingsmodel is dan ook alleen te verwachten, als vrouwen in het algemeen, en speciaal in de lagere milieus, onafhankelijker kunnen worden.

Een volgende factor van belang voor een verdere verspreiding van het onderhandelingsmodel betreft een drastische uitbreiding van de mogelijkheden om arbeidsparticipatie en gezinsvorming te combineren. Ouders, die beroepsarbeid en een gezin willen combineren, worden vaak met allerlei problemen geconfronteerd en kunnen nauwelijks op maatschappelijke steun rekenen. Allerelei maatschappelijke instituties en regelingen zijn afgestemd op het traditionele patroon van één kostwinner (de man) en één gezinsverzorger (de vrouw) en niet op de situatie van twee werkende ouders. Momenteel is het vaak een kwestie van of het een of het ander, hetgeen ertoe leidt dat sommige paren maar afzien van kinderen om zo beiden hun arbeidsontplooiing te kunnen handhaven, terwijl anderen voor kinderen kiezen en dan vaak in het klassieke rollenpatroon gedwongen worden. Gezinsvorming leidt op dit moment tot een voor het machtsevenwicht ongunstige rollenverdeling en bemoeilijkt daardoor het bestaan van nieuwe relatiemodellen. Wie kinderen krijgt loopt het gevaar te vervallen in het burgerlijke relatiemodel, ook als men dat eigenlijk te benauwend vond. Maar ook los van het traditionaliserende effect van gezinsvorming op de relatie is het vraagstuk op zichzelf al voor veel paren een belasting. In een expliciete relatie zijn voor het combinatievraagstuk geen standaardoplossingen voorhanden en deze worden maatschappelijk ook niet aangeboden. Het vinden van oplossingen voor de problemen die men verwacht als er kinderen komen, kost veel inspanning, leidt vaak tot uitstel van gezinsvorming en in veel gevallen uiteindelijk tot afstel. Het ouderschap is al problematisch, lang voordat er werkelijk kinderen zijn (van der Avort, 1988b). Dit komt de stabiliteit van onderhandelingsrelaties niet ten goede.

Er is nog een factor in het spel, die de verdere verspreiding van het onderhandelingsmodel beïnvloedt. Dit betreft de gevolgen van het expliciteringsproces in de primaire levenssfeer (waarvan het onderhandelingsmodel een structurele neerslag is): de benodigde investering in een onderhandelingsrelatie. Deze zal alleen dan blijvend op te brengen zijn, als zich voor het onderhandelen zélf samenhangende standaarden ontwikkelen, als op een bewuste en geordende wijze een bepaalde routine in het onderhandelen ontstaat. De constructie van de relatie uitsluitend op basis van algemene verwachtingen vraagt toch al veel persoonlijke inspanning en een sterk ontwikkeld vermogen tot zelfsturing. Zonder collectieve gewoontevorming in de onderhandelingsprocessen zal de psychische spanning te groot worden en zal dit relatiemodel onmogelijk stabiliteit kunnen verkrijgen. Overigens is het natuurlijk niet zo dat partners in een onderhandelingsrelatie geconfronteerd worden met een voortdurende worsteling. Elk paar dat langere tijd bij elkaar is, ontwikkelt bepaalde routines en gewoontes, vaak zonder dat men het zelf merkt. Zo zullen er velen zijn die in een expliciete relatie een zeker evenwicht vinden tussen de eisen van de vrijheid en de behoefte aan rust en geborgenheid. Zij hebben de ruimte veroverd én geaccepteerd die beiden noodzakelijk achten voor hun persoonlijke groei en het voortbestaan van hun relatie. Dit proces op dyade-niveau is echter slechts een rudimentair begin van de institutionalisering van de codes voor de onderhandeling op maatschappelijk niveau, waarin het collectieve moment een centrale rol speelt. Hoewel gewoontevorming door het paar zeker een reductie van de psychische belasting in de relatie betekent, zal dit lang niet altijd voldoende zijn. De aard van de eisen en voorschriften van het onderhandelen zijn zodanig dat alleen de ontwikkeling van algemene standaarden duurzame stabiliteit in het onderhandelingsmodel mogelijk maakt (van der Avort, 1987: 302). Bovendien vormen de situatie-veranderingen of overgangen in levensfase die elk paar meemaakt en die telkens weer nieuwe reflectie noodzakelijk maken, voor het onderhandelingsmodel een terugkerende belasting (zie bijvoorbeeld de hiervoor besproken problematiek van de gezinsvorming). Wel moet bedacht worden dat de sociale rollen die uit het institutionaliseringsproces zouden moeten resulteren, veel minder direct dwingend zijn dan de verwachtingen en normen van de burgerlijke huwelijksmoraal, onder meer omdat de bekrachtiging ervan als gevolg van de afwezigheid van dominerende maatschappelijke instituten zwakker zal zijn. Mensen zijn minder exclusief afhankelijk van een of enkele maatschappelijke verban-

den en behouden daardoor meer individuele vrijheid, terwijl bovendien het motief van behoud van autonomie zich altijd slecht verdraagt met strikte regels. Dit motief geeft de grenzen van het institutionele onderhandelingskader aan.

Tenslotte zal de verspreiding van het onderhandelingsmodel ook afhangen van de mate waarin het niet alleen, zoals nu nog het geval lijkt, wordt aangetroffen onder samenwonenden of andere "alternatieve" leefvormen (4), maar ook onder gehuwden. De verspreiding onder gehuwden is voor de betekenis die het onderhandelingsmodel in onze samenleving zou kunnen krijgen, van groot belang. Zou het onderhandelingsmodel zich hoofdzakelijk beperken tot bijvoorbeeld samenwonenden, dan betekent dit automatisch dat het een beperkt fenomeen zou blijven. Immers, al neemt het aantal mensen dat een andere leefvorm heeft dan het huwelijk zeker nog verder toe, het ziet er naar uit dat het huwelijk als vorm toch het meest geprefereerd zal blijven. Vermoedelijk gaat het hier om een diepgeworteld idee dat het huwelijk het meest tegemoet komt aan fundamentele menselijke behoeften aan zekerheid, geborgenheid, herkenbare kaders en sociale erkenning. De huwelijkse relatievorm kent momenteel echter tal van wettelijk vastgelegde regels en verplichtingen van partners ten opzichte van elkaar, die de inrichting van de relatie volgens een onderhandelingsmodel niet gemakkelijk maken. Het huwelijk is als het ware een wettelijk bepaald totaal-pakket, waaraan je als individu maar in beperkte mate kunt sleutelen. Het is gebaseerd op het burgerlijke relatiemodel, waardoor met name het gezamenlijkheidsidee sterk is uitgewerkt. Dit zou moeten worden losgelaten. Jansweijer stelde onlangs voor om een beleidsmodel over relatievormen te ontwerpen dat uitgaat van meerdere individuele situaties (Jansweijer, 1987). Hij wil bereiken dat mensen zelf kunnen kiezen voor een pakket rechten en plichten, dat hetzij meer op saamhorigheid, hetzij meer op zelfstandigheid is afgestemd. De arrangementen kunnen zó worden samengesteld dat zowel een traditioneel huwelijkmodel, als een op zelfstandigheid gebaseerd relatiemodel mogelijk zijn.

Het zal duidelijk zijn dat over een snelle verspreiding van onderhandelingsrelaties in de primaire levenssfeer niet al te optimistisch gedacht hoeft te worden. Wie echter de verschillende voorwaarden voor een verdere verspreiding nauwkeurig beziet, hem zal opvallen dat de erin besloten belemmeringen nogal eens door gerichte overheidsmaatregelen zo niet opgeheven, dan toch aanmerkelijk verlicht zouden kunnen worden. Maar zoals in het

verleden nauwelijks gezinsbeleid is gevoerd, zo zal de overheid ook nu (zeker nu de ideologie van de terugtrekkende overheid populair is) niet bijzonder geneigd zijn om een expliciet relatie-beleid te voeren ter stimulering van het nieuwe relatiesmodel. Een andere vraag is natuurlijk of dit model eigenlijk wel stimulering verdient. Het antwoord hierop zou ik willen ontleenen aan de maatschappelijke functie die aan het onderhandelingsmodel toegekend mag worden. De volgende paragraaf geeft hiertoe niet het laatste woord, doch wel een stevige voorzet. Tevens is dit aanleiding om de actuele discussie over de crisis van de verzorgingsstaat en het pleidooi voor een "zorgzame samenleving" ter sprake te brengen.

6. Partnerrelaties in hun maatschappelijke context; de illusoire pretenties van de "zorgzame samenleving"

Het is geen toeval dat onderhandelingsrelaties juist nu in opkomst zijn. Dergelijke relaties passen uitstekend in het huidige tijdsgewricht. De afgelopen twee decennia hebben immers tal van maatschappelijke ontwikkelingen voortgebracht waarmee de opkomst van een onderhandelingsmodel in de primaire levenssfeer ten zeerste verbonden is. Het zijn overigens vaak dezelfde ontwikkelingen die ten grondslag hebben gelegen aan de uitbouw van de verzorgingsstaat. Afname van machtsongelijkheid op vele fronten, een verdere verspreiding van individuele afhankelijkheidsrelaties, vervaging van traditionele normen en voorschriften op tal van terreinen, verruiming en informalisering van menselijke betrekkingen, versterking van de nadruk op individuele ontplooiing en persoonlijke keuzevrijheid, afname van de afhankelijkheid van natuurprocessen en biologische beperkingen, dit zijn enkele algemene aanduidingen voor de wijzigingen in de maatschappelijke verhoudingen en de cultuur van de afgelopen twintig à vijfentwintig jaar. De Swaan spreekt dan ook van een "overgang van een bevelshuishouding naar een onderhandelingshuishouding" om de verschuiving in gevoel, gedrag en moraal aan te geven (De Swaan, 1983: 98). Het wordt gekenmerkt door een bewuster en explicieter verkeer tussen mensen, waarbij informatie- en kennisverwerving steeds belangrijker worden, en tegelijkertijd geleidelijk steeds minder het monopolie van de bovenlaag van de samenleving worden (al houdt het tweede vooralsnog geen gelijke tred met het eerste). Onderhandelingsrelaties hebben ook een algemeen maatschappelijke beteke-

nis. Ze geven aan, welk soort verhoudingen de toekomst hebben. Erin kan op eigentijdse wijze tegemoet worden gekomen aan maatschappelijke idealen zoals autonomie, persoonlijke betrokkenheid en egaliteit. Ze bieden door hun open en flexibel karakter gelegenheid om rekening te houden met de snelle ontwikkelingen in onze samenleving en deze te incorporeren.

In het licht van het voorgaande is het interessant welke betekenis moet worden gehecht aan de hernieuwde aandacht in bepaalde politieke en maatschappelijke kring voor het traditionele gezin in het kader van een pleidooi voor een "zorgzame samenleving". Hier treft men de gedachte aan dat er een verschuiving nodig is van statelijke zorg naar informele zorg, hetgeen aanleiding geeft tot een herwaardering van het gezin. Geredeneerd wordt dat de individualisering te ver is doorgeschooten en het verantwoordelijkheidsgevoel van mensen voor elkaars wel en wee heeft aangetast. De staat zou teveel gezien worden als opperste weldoener, terwijl hulpverlening en ondersteuning in eigen kring zouden hebben afgedaan. Het gezin wordt dan opnieuw aangeprezen als bij uitstek geschikt om dit tij te keren en mensen ook in een andere richting te socialiseren. Meer zorgzaamheid van de samenleving begint in het gezin, is het credo. Herbevestiging van de traditionele solidariteit van het gezin is nodig om de zelfontplooiingsideologie binnen aanvaardbare proporties terug te brengen en te houden.

Tegen het bovenstaande valt echter zóveel in te brengen dat het bestek van deze bijdrage ruimschoots overschreden zou worden. In het algemeen wil ik stellen dat de probleem-analyse waaruit de idee van de zorgzame samenleving voortvloeit, onvolledig en gedeeltelijk onhoudbaar is; dat de gekozen remedie niet realistisch is, zelfs vanuit het gezichtspunt van de analyse; en dat de gedachte van een zorgzame samenleving in verregeande mate tekortschiet om creatieve oplossingen te bieden voor eigentijdse problemen, rekening houdend met onvermijdelijke maatschappelijke ontwikkelingen. Het is daarom niet meer dan een doekje voor het bloeden van de verzorgingsstaat; en het dient als legitimatie voor de afwezigheid van een beleidsvisie of inhoudelijke beleidsdoeleinden in een sociaal-politiek "no-nonsense" klimaat. De verschuiving van verzorging door of vanwege de staat naar de burgers mist de zorgzaamheid waaraan de overheid als hoogste bestuursorgaan van de burgers mede zijn fundamentele legitimiteit ontleent: de pot verwijt de ketel dat hij zwart ziet.

Dit is een hard oordeel, dat om een nadere toelichting vraagt. Daar de lengte van deze bijdrage echter binnen de perken moet blijven, moet ik aanvaarden dat mij verweten zal worden de kritiek maar ten dele onderbouwd te hebben. Laat ik in elk geval een bruggehoofd slaan via het eigenlijke onderwerp, de primaire levenssfeer. Per slot van rekening was het dáár om te doen. Allereerst miskennen de pleitbezorgers van de zorgzame samenleving de consequenties van ontwikkelingen in de primaire levenssfeer. Ik heb laten zien hoe onderhandelingsrelaties gekenmerkt worden door een grote persoonlijke investering van de partners om de relatie, los van vaste normen en vanzelfsprekende regels, gestalte te geven. Zo'n expliciete relatie geeft meer autonomie, maar eist meer individueel zelfbestuur. Hieruit volgt dat individualisering mensen weliswaar vrijheid van keuze biedt, maar eveneens grote verplichtingen schept en evengoed een enorme aanslag op iemands psychische en sociale vermogens inhoudt. Individualisering staat ook helemaal niet gelijk met onverschilligheid en is daarom niet het tegenovergestelde van solidariteit. Het is als principe indifferent: waartoe de keuze die mensen krijgen, wordt aangewend, wordt door geheel andere mechanismen bepaald dan het principe zelf. Men kan het eens zijn met Schnabel, die constateerde dat in de verzorgingsstaat teveel nadruk is komen liggen op individuele zelfverwerkelijking op zichzelf (Schnabel, 1983: 63-64). Maar dat is geen reden om individualisering als principe dan maar overboord te zetten, want dat is te sterk verbonden met de manier waarop onze culturele wortels gegroeid zijn. De speurtocht van de moderne westerse mens naar zijn individuele geluk heeft inderdaad tot problemen geleid, maar de remedie zou erop gericht kunnen zijn deze mens te stimuleren om zijn individualiteit maatschappelijk zinvol in te zetten (Schnabel, 1983: 63-64). Dit verwijst naar vormen van zelfgekozen en zelfgevonden zorgzaamheid in de eigen leefomgeving (Schuyt, 1987: 14) die in het huidige sociaal-culturele klimaat aanvaard worden en waardoor verdere atomisering enerzijds en verdere verstatelijking anderzijds vermeden worden. Het vinden van dergelijke evenwichten is bij uitstek de actuele taak van individuele burgers én van de overheid. Hierbij neemt de burger zijn eigen plichten en handhaaft de overheid de rechten van de burger en niet omgekeerd. Zorgzaamheid in de samenleving bestaat alleen, als het uit de samenleving zelf voortkomt; het kan niet van bovenaf worden afgedwongen. Verzorgingsarrangementen, zeker die met een vangnetfunctie in de brede zin van het woord, kunnen in Nederland slechts op statelijk niveau georganiseerd worden; van moderne burgers kan

geen "Gemeinschaftliche", doch wel gegeneraliseerde solidariteit worden gevraagd.

Voorzover het pleidooi voor een zorgzame samenleving uitmondt in een roep om versterking van traditionele gezinsbanden, moet het als niet realistisch worden beschouwd. Dit geldt alleen al op demografische gronden: verwantschapsnetwerken zijn veel kleiner geworden en het aantal beschikbare personen dat ondersteuning en zorg aan familieleden zou kunnen bieden is daarmee sterk gereduceerd (Bartlema, 1987). Maar waarschijnlijk is nog belangrijker dat dit zou leiden tot een aanslag op de individuele autonomie en tot eenzijdige afhankelijkheidspatronen die meestal niet meer acceptabel worden gevonden. En dat geldt zowel voor de hulpvrager als de hulpverlener (lees voor de laatsten: dochters). In dit opzicht houdt de idee van de zorgzame samenleving geen enkele rekening met de verandering van pasmunt die in onderlinge ruilrelaties is opgetreden. Opoffering wordt nog slechts geaccepteerd als zeer tijdelijk verschijnsel; hulpbetoon strekt zich slechts uit tot een beperkt aantal terreinen (waartoe de fysieke verzorging bijvoorbeeld al gauw niet meer behoort); afhankelijkheid van familieleden pleegt al snel een aanslag op het zelfrespect. Bovendien bevat de idee van informele zorg door familie ook een onjuiste idealisering van vroegere familieverbanden: zoals De Moor terecht opmerkte had de veel geprezen gemeenschapszin in de familiekring immers meer te maken met onderlinge afhankelijkheid dan met idealistisch normbesef (De Moor, 1988). De huidige pleitbezorgers voor een zorgzame samenleving zouden er dan ook beter aan doen na te denken over de omzetting van hedendaagse patronen van wederzijdse afhankelijkheid in maatschappelijk nuttige ruilrelaties dan te klagen over vervagend normbesef bij steeds consumentistischer wordende burgers. De centrale vraag in de primaire levenssfeer, zoals ook elders, is niet hoe individualisering en waardenverschuivingen gekeerd kunnen worden, maar hoe ingespeeld kan worden op deze ontwikkelingen om aanvaardbare afhankelijkheidsrelaties tussen mensen te stimuleren. Een antwoord op deze vraag ligt, ook buiten de primaire levenssfeer, bij uitstek in de bevordering van onderhandelingsrelaties, omdat hierin recht kan worden gedaan aan de keuzevrijheid van mensen, terwijl dergelijke verhoudingen aan de andere kant een oproep en een opdracht inhouden om constructief én in wederkerigheid met elkaar om te gaan.

VOETNOTEN

- (1) Een opsomming van alle publikaties waarop hier wordt ge-
doeld, zou te veel ruimte in beslag nemen. Korthedshalve
wordt verwezen naar Van der Avort, 1987, blz.249 (noot 2),
blz.287 (noot 3) en 308.
- (2) A.J.P.M. van de Avort, *Twee-relaties: van stilzwijgend in-
stituut tot kwetsbaar contract*, Tilburg, 1985. Zie ook Van
der Avort, 1987.
De 50 paren waren akomstig uit Tilburg, redelijk verspreid
over verschillende bevolkingslagen. Om theoretische rede-
nen is de leeftijdsgroep van 18 tot 35 jaar geselecteerd.
Met beide partners zijn afzonderlijke, langdurige gesprek-
ken gevoerd over een groot aantal aspecten van hun rela-
tie, van welke gesprekken uitvoerige protocollen zijn op-
gesteld. Het aldus verkregen databestand is systematisch
(twee maal) gecodeerd en geschikt gemaakt voor geautomati-
seerde verwerking. De drie relatie-typen die beschreven
worden, zijn opgespoord via een hiërarchische cluster-ana-
lyse. Ten behoeve van de beschrijving is dit statistische
materiaal vervolgens weer verrijkt met gefundeerde -op de
protocollen gebaseerde- interpretaties van aspecten en hun
samenhang.
Bij het trekken van meer algemene conclusies is overigens
vanwege de specifieke samenstelling van de onderzoeksgroep
vooral op de grote lijnen van de ontdekte patronen gelet.
- (3) Een volledige lijst kan hier niet worden gegeven. In mijn
dissertatie, waarop delen van deze bijdrage zijn geba-
seerd, heb ik uitvoerige referenties opgevoerd. Onder meer
zijn publikaties van belang van: Van den Akker, Brinkgre-
ve, Buunk, Felling/Peters/Schreuder, Frenken, Frenken/Ven-
nix, Geelen, Van de Giessen/Latten, Komter, Kooy, Stra-
ver/Van der Heiden/Robert, Veenhoven, Weeda, Wiersma. Zie
Van der Avort, 1987.
- (4) Zie Van der Avort, 1987: hoofdstuk 7; G.J. Wiersma, *Coha-
bitation: an alternative to marriage?*, The Hague/Boston,
1983. Ook de resultaten van het SOCON-project, een eind
1985 gehouden survey-onderzoek bij een representatieve
steekproef van de nederlandse bevolking van 18 tot 70 jaar
naar waardenoriëntaties, levensbeschouwing en concrete at-
titudes, wijzen erop dat samenwonenden "moderner" denken

over relatievormen, over rolverdelingsaspecten en over
vrijheid in relaties. Zie A.J.P.M. van de Avort, Vrijzin-
nigheid in relaties, hedendaagse attitudes in de primaire
levenssfeer, Socon-reeks, Nijmegen, 1988.

BIBLIOGRAFIE

BARTLEMA, J.D.

- 1987 Developments in kinship support networks for the aged in the Netherlands, Reeks Sociale Zekerheidswetenschap nr. 3, Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg.

DE MOOR, R.A.

- 1988 De zorgzame samenleving: een gevaarlijke ideologie, lezing bij gelegenheid van de Congresdag Gezondheidszorg Zorgontwikkeling in de negentiger jaren, sturen of volgen?, in het kader van het 12e lustrum van de Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg.

DE SWAAN, A.

- 1983 De mens is de mens een zorg, Meulenhoff, Amsterdam.

H.O.Z.

- 1987 Bulletin nr. 56.

JANSWEIJER, R.M.A.

- 1987 Private leefvormen, publieke gevolgen: naar een overheidsbeleid met betrekking tot individualisering, WRR, Voorstudies en achtergronden, Staatsuitgeverij, Den Haag.

KOMTER, A.E.

- 1985 De macht van de vanzelfsprekendheid in relaties tussen vrouwen en mannen, Vuqa, Den Haag.

LANGEVELD, H.M.

- 1985 Binding in vrijheid, een studie naar toekomstige gezinnen, relaties en hulpverlening, Sociale en culturele studies-6, Staatsuitgeverij, Den Haag.

SCHNABEL, P.

- 1983 Nieuwe verhoudingen tussen burger en staat, in Ph.A. Idenburg (red.), De nadagen van de verzorgingsstaat, kansen en perspectieven voor morgen, Meulenhoff, Amsterdam.

SCHUYT, C.J.M.

- 1987 De staat en het welzijn van de burger, in H.P.M. Adriaansens/P.A.M. van den Akker (red.), Minder staat, meer welzijn?, de verhouding tussen individu en staat

bij een terugtrekkende overheid, Tilburg University Press, Tilburg.

VAN DEN AKKER, P.A.M.

1982 Huwelijk in de verzorgingsstaat, IVA, Tilburg.

VAN DER AVORT, A.J.P.M.

1985 Twee-relaties: van stilzwijgend instituut tot kwetsbaar contract, Subfaculteit der Sociaal-Culturele Wetenschappen, Katholieke Hogeschool Tilburg.

VAN DER AVORT, A.J.P.M.

1987 De gulzige vrij-blijvendheid van expliciete relaties, Tilburg University Press, Tilburg.

VAN DER AVORT, A.J.P.M.

1988a Vrijzinnigheid in relaties, hedendaagse attitudes in de primaire levenssfeer, Socon-reeks nr. 3, ITS, Nijmegen.

VAN DER AVORT, A.J.P.M.

1988b Veranderende partner-relaties en de problematische gezinsvorming, in G. Frinking/J. Nelissen (red.), Het kind als keuze: demografische ontwikkelingen in Nederland, SDU, Den Haag.

WEEDA, C.J.

1982 Ideaalbeelden rond leefvormen. Van Loghum Slaterus, Deventer.

WIERSMA, G.J.

1983 Cohabitation: an alternative to marriage?, The Hague/Boston.